

*Майданик Н. Р.,**здобувач**Науково-дослідного інституту приватного права**і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака**Національної академії правових наук України*

ЗАДАВНЕНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК НАТУРАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Анотація. У статті розглядається взаємозв'язок за давнених зобов'язань із позовною давністю і правом на захист, досліджуються правові наслідки впливу позовної давності, аналізується юридична природа суб'єктивного майнового права особи із впливом позовної давності.

Ключові слова: вплив позовної давності, суб'єктивне цивільне право, право на позов, натуральний характер за давнених зобов'язань, наслідки впливу позовної давності.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження вищезазначених питань зумовлена відсутністю системних вітчизняних наукових праць, які б розглядали сутність за давнених зобов'язань як різновиду натуральних зобов'язань, співвідношення з іншими зобов'язаннями та визначення місця за давнених зобов'язань у системі цивільного права.

Додаткова актуальність питань визначення поняття, природи та місця за давнених зобов'язань у системі цивільного права України, зумовлена тим, що нормативно за давнені зобов'язання регулюються лише в частині встановлення правових наслідків впливу позовної давності, передбачених ст. 267 ЦК України.

Стан дослідження: останні найбільш глибокі наукові дослідження з цих питань було проведено ще в 50–70-х роках минулого століття в працях В. П. Грибанова, І. Б. Новицького, С. М. Братуся [1].

У подальшому окремі питання з цієї проблеми розглядалися в окремих наукових публікаціях вчених-цивілістів, однак переважно в контексті загального регулювання права на захист як суб'єктивного цивільного права (В. С. Єм, Є. О. Харитонов), позовної давності (В. О. Тархов тощо) [2].

У сучасній вітчизняній юридичній науці заслуговує на увагу аналіз правової природи за давнених зобов'язань, який було проведено в науковій статті Н. І. Майданик [3].

Мета цієї наукової праці полягає в проведенні характеристики поняття та особливостей за давнених зобов'язань, визначенні юридичної природи і місця цього зобов'язання в системі цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Проведення дослідження поняття, правової природи та місця за давнених зобов'язань у системі цивільного права України передбачає виявлення взаємозв'язку за давнених зобов'язань із правом на захист і позовною давністю.

Глава 3 Цивільного кодексу України (ст.ст. 15–23) передбачає різні форми захисту, такі, як захист державними та іншими уповноваженими органами та здійснення захисту власними діями, тобто самозахист.

У науковій літературі існують різні підходи щодо розуміння поняття і сутності категорії «правовий захист». Так, С. С. Алексєєв вважає, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [4].

Іншої позиції дотримується З. В. Ромовська, яка розглядає правовий захист у двох аспектах: 1) як правовий акт, що вже

відбувся, сутність якого полягає в тому, що він є реалізацією обраної правозастосовувальним органом міри державного примусу; 2) правовий захист у динаміці як процес захисту, що має свій початок (пред'явлення позову) і завершення (виконання рішення суду) [5].

Визначальну складову правового захисту становить право на захист цивільних прав та інтересів.

Зміст суб'єктивного права на захист цивільних прав та інтересів – це сукупність закріплених законодавством повноважень конкретного учасника цивільних відносин, які окреслюють на основі диспозитивності вид і міру її можливої поведінки, спрямованої на захист своїх прав.

У цілому під захистом права розуміють передбачений нормами права можливий вплив на суспільні відносини, що зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оскарженого права [6].

Право на захист доцільно розглядати як не самостійне суб'єктивне право, а лише його елемент – повноваження, що входить до змісту будь-якого суб'єктивного цивільного права.

Обґрунтована в юридичній літературі точка зору, згідно з якою право на захист є самостійним суб'єктивним правом [7], є недостатньо обґрунтованою. Невід'ємною складовою суб'єктивного права, за відсутності цього повноваження суб'єктивне втрачає властивість юридичної можливості і перетворюється в позаправову категорію, яка знаходиться на межі законного інтересу та вимоги норм моралі.

З огляду на це слушно визнавати суб'єктивне право на захист юридично закріпленою можливістю уповноваженої особи використати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права і припинення дій, що порушують право [8].

Основною формою захисту в цивільному праві є позовний захист, що зумовлює важливість виявлення його юридичної сутності.

Приписи ст. 256 Цивільного кодексу України визначають позовну давність як строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Таке визначення позовної давності є некоректним у силу його двозначності. Позовну давність не слід розглядати як строк, протягом якого вимога особи заслуговує на судовий захист, але не строк, коли особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого порушеного права. Відповідно до ч. 2 ст. 267 ЦК заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом незалежно від впливу позовної давності.

Зі змісту цієї норми ЦК випливає розуміння позовної давності як строку, забезпеченого судовим захистом, а не як строку, що забезпечує право на звернення до суду за захистом своїх прав.

Це означає, що протягом часу дії позовної давності особа може розраховувати на захист свого порушеного цивільного права судом. Вплив же позовної давності, про застосування

якої заявлено стороною в спорі, є підставою для відмови в позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України).

Розуміння поняття позовної давності як юридично забезпеченої можливості отримати судовий захист свого права знайшло закріплення в судовій практиці і роз'ясненнях вищих судових установ, які розглядають право на позов як невід'ємний елемент права особи на захист, за відсутності якого суб'єктивне право особи перетворюється у фактичну можливість (прагнення), дотримання якої залежить виключно від доброї волі боржника, яка не може бути предметом (об'єктом) державного примусу.

Недотримання позивачем вимог закону (ЦК України) щодо позовної давності позбавляє позовні вимоги судового захисту.

У своєму листі «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав» від 28.01.2013 № 24–150/04–13 ВССУ дав роз'яснення: встановивши, що строк позовної давності пропущено без поважних причин, суд у рішенні зазначає про відмову в позові з цих підстав, якщо стороною в спорі заявлено вимогу до ухвалення ним рішення про застосування строку позовної давності, крім випадків, коли позов не доведено, що є самостійною підставою для відмови.

Тобто, якщо суд на підставі досліджених у судовому засіданні доказів встановить, що право позивача, про захист якого він просить, не порушено, ухвалюється рішення суду про відмову в задоволенні позову саме на цій підставі, а не через пропуск строку позовної давності. Якщо ж встановлено, що таке право порушено і строк позовної давності пропущено без поважних причин, суд ухвалює рішення про відмову в позові у зв'язку із закінченням строку позовної давності. Якщо ж причину пропуску цього строку суд визнає поважною, порушене право повинно бути захищене.

Вимогу про захист порушеного права суд приймає до розгляду незалежно від закінчення строку позовної давності.

Таким чином, питання застосування строків позовної давності в судовому рішенні слід відображати лише в тому випадку, коли строк порушено і сторона в спорі ставить питання про його застосування [9].

Право на пред'явлення позову давністю не погашається, оскільки сутність зазначеного строку захисту цивільних прав полягає в можливості (праві) здійснення порушеного права в примусовому порядку [10].

Право на подання позову до суду як елемент правоздатності в суб'єкта цивільного права існує завжди. Воно закріплюється і гарантується ст. 8 Конституції України, [11] що зумовлює необхідність внесення змін до ст. 265 ЦК України з метою закріплення поняття позовної давності як права на судовий захист, а не право на подання (звернення) позову про захист свого права судом.

Можливість здійснення права на позовний захист порушеного права пов'язана з поняттям права на позов, під яким розуміється право уповноваженої особи на пред'явлення позовної заяви і задоволення позовних вимог по захисту свого права або інтересу, якому кореспондує обов'язок зобов'язаної особи відповідати за позовом [12].

Право на позов є суб'єктивним правом особи на судовий захист її права, обмеженого положеннями ЦК про спливи позовної давності.

Право на позов можна розглядати як суб'єктивне право під скасувальною умовою спливу позовної давності.

З огляду на це, необхідно розмежувати спливи позовної давності та настання наслідків її спливу. Останнє без відповідної заяви боржника неможливе. Однак і після заяви боржника

натуральне зобов'язання може не виникнути. Законодавством (ст. ст. 263, 264, ч. 5 ст. 267) встановлюються підстави для зупинення, переривання та можливість поновлення строку позовної давності. Останнє можливе за умови, якщо боржник зробить заяву щодо застосування позовної давності та обґрунтує поважність причин її пропуску.

Наведене дає підстави стверджувати, що натуральне зобов'язання обов'язково виникатиме за відсутності підстав для поновлення строку позовної давності. Оскільки підстави для застосування позовної давності встановлюються судом, необхідним елементом юридичного складу, що тягне за собою виникнення натурального зобов'язання, є також і судове рішення [13].

Матеріальне та процесуальне значення право на позов. Право на позов у доктрині традиційно розглядається у двох значеннях: матеріальному та процесуальному.

У матеріальному розумінні право на позов – це можливість здійснення позовного захисту порушеного цивільного права [14] з метою задоволення позовних вимог.

Право на позов у процесуальному значенні є правом на самозвернення з позовом [15] до суду, тобто право особи, чие суб'єктивне право порушено, на пред'явлення позовної заяви до суду, господарського або третейського суду про захист свого суб'єктивного права.

На відміну від процесуального розуміння, право на позов у матеріальному значенні зберігає свою чинність лише в межах встановлених у законі строків. У літературі зазначені строки називають строками давності, під якими розуміють час, у межах якого допускається примусове здійснення порушеного права [15].

За своїм змістом право на позов у матеріальному розумінні є правом вимагати від суду винесення рішення про захист порушеного суб'єктивного права і право отримати такий захист. Закінчення строку позовної давності позбавляє сторону можливості вимагати примусового здійснення права через суд, але не позбавляє права звернутися за захистом до суду взагалі, оскільки для подачі позовної заяви до суду про захист порушеного суб'єктивного права законодавець ніяких строків не встановлює.

Наслідки спливу позовної давності. Втрата права на позов у матеріальному розумінні внаслідок спливу позовної давності позбавляє суб'єкта цивільних прав можливості їх примусового здійснення в судовому порядку. Водночас не виключається, що зобов'язана особа сама добровільно проведе виконання свого обов'язку, незважаючи на спливи давності.

Виконання за давнього зобов'язання може бути здійснено свідомо або в силу необізнаності про факт спливу давності [16]. Однак, які б причини не були мотивом подібних дій, у випадку виконання зобов'язання не можна вимагати виконане назад, навіть якщо б у момент виконання зобов'язана особа не знала про спливи позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК України).

При вирішенні спору, предметом якого є давнє зобов'язання, суд зобов'язаний виходити з первинних строків також і при заміні сторін у зобов'язанні, оскільки така заміна не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності (ст. 262 ЦК України) [17].

Основним правовим наслідком застосування положень ЦК України про спливи давності щодо давнє зобов'язань полягає у відмові суду задовольнити позовні вимоги, які ґрунтуються на давньому зобов'язанні.

Відмова в позові означає відмову в позовному захисті суб'єктивного права і внаслідок цього неможливість його примусового здійснення [18].

Отже, внаслідок спливу позовної давності «погашається не право на пред'явлення позову, тобто звернення до суду, а право на позов у розумінні одержання судового захисту» [19].

Вищезазначене свідчить про властиву задавненим зобов'язанням рису натуральних зобов'язань, яка полягає в тому, що для боржника виключається можливість вимагати застосування норм про позовну давність за цим зобов'язанням, виконаним ним в період, коли цей строк сплив [20]. Сплив позовної давності за основним зобов'язанням автоматично поширюється на пов'язані з ними додаткові вимоги та акцесорні зобов'язання.

Цивільний кодекс України закріплює правило залежності застосування спливу позовної давності до додаткової вимоги від спливу позовної давності до основної вимоги.

Відповідно до ст. 266 ЦК України зі спливом позовної давності до основної вимоги вважається, що позовна давність спливла і до додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо).

Вищезазначеною нормою ЦК України передбачено спеціальне правило про застосування позовної давності як в складних правовідносинах, що містять основні і додаткові вимоги, так і в складі самостійних правовідносин, між якими існує акцесорний характер та зумовлене цим слідування залежного (акцесорного) зобов'язання юридичній долі основного (забезпечуваного) зобов'язання.

Юридична природа суб'єктивного майнового права особи зі спливом позовної давності. Чинне законодавство і судова практика не дають чіткої відповіді щодо існування чи припинення суб'єктивного цивільного права, позовна давність за яким спливла.

У цивілістичній літературі предметом дискусії є питання, чи погашається суб'єктивне право особи зі спливом позовної давності.

З цього приводу думки вчених розділилися: одні вважають задавнене зобов'язання суб'єктивним цивільним правом; інші пов'язують припинення такого суб'єктивного права з ухваленням судового рішення про відмову в позові за задавненим зобов'язанням; третя позиція ґрунтується на ідеї визнання задавненого зобов'язання особливого роду, натуральним зобов'язанням, вимоги за яким позбавлені судового захисту.

Прихильники ідеї погашення суб'єктивного права особи зі спливом позовної давності (М. М. Агарков тощо) звертають увагу на те, що зобов'язання, не забезпечене санкцією, не є зобов'язанням. Внаслідок спливу позовної давності зобов'язання позбавляється санкції, так як тепер його не можна вже здійснити в примусовому порядку. Тому сплив строку позовної давності погашає саме зобов'язання (значить, і наявне в ньому суб'єктивне цивільне право) [21].

Зазначена позиція отримала підтримку і подальший розвиток у роботах інших авторів, які, зокрема, обґрунтовують тезу про втрату суб'єктивного права особою, яка пропустила позовну давність, однак закон визнає за нею «можливість знову набутти право в результаті вчинення іншою особою, що була раніше зобов'язаною, не забороненої законом дії» [22].

Прихильники концепції залежності припинення задавненого зобов'язання від рішення суду, яким застосовано положення про сплив позовної давності, стверджують, що суб'єктивне право припиняється лише з моменту винесення судом рішення про відмову в позові на підставі пропуску позивачем позовної давності [23].

У цьому зв'язку не можна погодитись з позицією, що, поновлюючи позовну давність, суд поновлює і погашене суб'єктивне право [24], оскільки внаслідок спливу позовної давності суб'єктивне право особи не припиняється, а навіть якщо й при-

пинилося, суд мав би прямо вказати (визнати), що право визнано.

Досить оригінальну аргументацію з цього питання наводить З. В. Ромовська, яка взагалі негативно ставиться до існування конструкції поновлення строків позовної давності, досить категорично стверджуючи: «Якщо причини пропусчення строків позовної давності суд визнає поважними, позовна давність і не продовжується, і не поновлюється. У цьому разі суд захищає порушене право. І цим все сказано!» [25].

Такий підхід заслуговує на увагу, однак при цьому залишається без відповіді питання – як суд може захистити право без поновлення позовної давності чи іншого способу відновлення судового захисту за таким задавненим зобов'язанням?

Головним аргументом щодо такого підходу зазначеному автору бачиться лише та обставина, що ЦК прямо не згадує «поновлення строку позовної давності». Утім саме поновлення строку вбачається найбільш логічним і зрозумілим механізмом вирішення питання про захист порушеного права після спливу позовної давності.

З метою недопущення зловживання правом особи на відновлення пропущеної позовної давності можливість захисту порушеного права пов'язується із наявністю в особи поважних причин пропусчення строку.

Судова практика сформувала різні підстави, за якими суд визнає ту чи іншу причину поважною, які можуть стосуватися особистого стану особи (тяжка хвороба, безпорадний стан, неписьменність, перебування позивача або відповідача в тривалому відрядженні, необізнаність особи щодо місця перебування боржника, протиправних дій інших осіб тощо) [26].

Представники концепції визнання задавненого зобов'язання суб'єктивним цивільним правом вважають, що зі спливом позовної давності суб'єктивне право не припиняється, а продовжує існувати, хоча й не може бути реалізоване в примусовому порядку [27].

Прихильники такого підходу вважають, що підтвердженням зберігання в позивача суб'єктивного права слугує також надана суду можливість визнати причини пропуску давності поважними. Якщо виходити з того, що сплив строку позовної давності автоматично погашає суб'єктивне право, необхідно констатувати, що в цьому випадку суд наділяє особу суб'єктивним правом, що не входить до його повноважень і суперечить основним принципам цивільного судочинства. Крім того, необхідно враховувати, що позовна давність застосовується судом, арбітражним (господарським) судом лише за заявою сторін у спорі [20].

Такий підхід видається найбільш адекватним реально існуючим правовідносинам на етапі спливу позовної давності до ухвалення рішення про відмову в позові за задавненим зобов'язанням.

На нашу думку, зі спливом позовної давності суб'єктивне цивільне право особи продовжує існувати, незважаючи на можливість його захисту судом, оскільки дія зобов'язання розрахована незалежно від загрози його здійснення і захисту в примусовому порядку. Добровільне здійснення і захист зобов'язання сприяє стабільності і передбачуваності цивільного обороту, дає можливість самостійного, без звернення до суду, інших юрисдикційних форм захисту врегулювати, подолати юридичну аномалію, якою є задавнене зобов'язання на етапі відсутності за такими вимогами судового захисту.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави розглядати задавнені зобов'язання як різновид натуральних зобов'язань, вимоги, за якими позбавлені судового захисту, добровільне виконання яких визнається належним.

Задавнене зобов'язання перетворюється в повноцінне, цивільне зобов'язання з відновленням пропущеного строку позовної давності в судовому порядку або на етапі виключно добровільного виконання, тобто до відновлення судом пропущеного строку позовної давності.

Задавнене зобов'язання доцільно розглядати як юридично ослаблене, натуральне зобов'язання, позбавлене судового захисту та примусового виконання внаслідок спливу позовної давності.

За своєю природою задавлені зобов'язання є не стільки моральним обов'язком чи велінням морального боргу як цивільним зобов'язанням, юридично ослабленим позбавленням позовної сили під скасувальну умову добровільного виконання такого зобов'язання і забезпеченням не мов би заявленим на майбутнє запереченням проти позову.

У цьому зв'язку заслуговує підтримки ідея про те, що відсутність повноважень примусового виконання зобов'язання юридично паралізує, ослаблює його, однак не перетворює борг на моральний обов'язок, оскільки після спливу давнього строку суб'єктивне цивільне право зберігається і забезпечується вже не позовом, а встановленим у силу закону немов би заявленим на майбутнє запереченням (в дійсності – лише можливим запереченням) проти позову щодо повернення добровільно виконаного за задавленим зобов'язанням, позбавленим позовного захисту під скасувальну умову добровільного виконання, що відновлює (оживлює) зазначене зобов'язання в повному обсязі [20].

Отже, з точки зору доктринального обґрунтування і правозастосовної практики найбільш виправдане розуміння задавленого зобов'язання як цивільного зобов'язання, хоч і ослабленого (паралізованого, виродженого тощо).

Задавнені зобов'язання є специфічним видом зобов'язань, вимоги за якими позбавлені судового захисту і добровільного виконання яких визнається наданням належного сприяння усуненню невизначеності зобов'язальних правовідносин.

Література:

1. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. – М., 1972. – 142 с.
2. Харитонов Є. О. Захист цивільних прав та інтересів / Є. О. Харитонов // Цивільний кодекс України. – Х. : ТОВ «Одісей», 2003. – С. 19–20.
3. Майданик Н. І. Правова природа задавлених зобов'язань / Н. І. Майданик // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 26–28.
4. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – 180 с.
5. Цивільне право України : [підручник] у 2-х кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 736 с. – 233 с.
6. Харитонов Є. О. Цивільний кодекс України : коментар / Є. О. Харитонов. – Х. : ТОВ «Одісей», 2003. – 20 с.
7. Братусь С. Н. Анализ позиций и библиографий / С. Н. Братусь // Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 72–79.

8. Суханов Е. А. Гражданское право : [учебник] / Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2003. – 409 с.
9. Лист ВССУ «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав» від 28.01.2013 № 24–150/0/4–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mr.vn.court.gov.ua/sud0216/analiz/90499>.
10. Иоффе О. С., Толстой Ю. К. Основы советского гражданского законодательства / О. С. Иоффе. – Изд-во ЛГУ, 1962. – 55 с.
11. Харитонов Є. О. Цивільний кодекс України : коментар / Є. О. Харитонов. – Х. : «Одісей», 2003. – 167 с.
12. Дождев Д. В. Римское частное право : [учебник для вузов] / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа ИНФРА. М-НОРМА, 1997. – 168 с.
13. Мертвищев А. В. Натуральные обязательства в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Мертвищев. – Екатеринбург, 2012. – 205 с.
14. Цивільне право України. Частина перша : [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти] / [Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.] ; за ред. Ч. Н. Азімова, С. М. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Харків : Право, 2000. – 189 с.
15. Иоффе О. С. Избранные труды в 4 т. – Т. II. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 347–348.
16. Альманах цивилистики : сборник статей. Вып. 3 / под ред. Р. А. Майданика – К. : Алерта; КНТ; Центр учебной литературы, 2010. – 332 с.
17. Юрташева М. Сроки исковой давности при изменении, прекращении и неисполнении обязательства / М. Юрташева // Соц. Законность, 1982. – 38 с.
18. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть / В. А. Тархов. – Чебоксары : Чув. кн. изд.-во, 1997. – 247 с.
19. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М., 1954. – 139 с.

Майданик Н. Р. Задавненні обов'язальства як натуральні обов'язальства

Анотація. В статті розглядається взаємозв'язок задавлених обов'язальств з исковою давністю і правом на захист, досліджуються правові наслідки истечения исковою давності, аналізується юридична природа суб'єктивного имущественного права лица с истечением исковою давності.

Ключевые слова: истечение исковою давності, суб'єктивное гражданское право, право на иск, натуральный характер задавлених обов'язальств, правові наслідки истечения исковою давності.

Maidanyk N. Longstanding obligations as natural obligations

Summary. In the article intercommunication of the started obligations is examined with limitation of actions and right of defence, law consequences are probed will emerge limitation of actions, legal nature of equitable property right of personality is analysed from expiration of limitation of actions.

Key words: expired statute of limitations, subjective civil law, right of action, natural character of long-standing commitments, legal consequences of the expiry of the limitation period.